

VÉGH ZSUZSANNA

Cigányút?

Ma Magyarország egyik legsúlyosabb gondja a szegénységben élők, közöttük a romák helyzetének fokozatos romlása, ennek következménye a leszakadás, a rossz életkörülmények. Ma hazánkban minden harmadik ember (kb. hárommillióan) a szegénységi küszöb alatt él, közülük 1,2 millióan pedig mélyszegénységben. A szegénységi kockázatok különösen a gyermekeket és a hátrányos helyzetű térségekben élőket sújtják. A romák nagy többsége, mintegy öt-hatszáz ezren (összlétszámuk a becslések alapján kb. hétszázötvenezer) az utóbbi csoporthoz tartozik. Ezért a romák felzárkóztatását megcélzó politikát nem lehet elválasztani a szegénység elleni általános küzdelemtől, a társadalmi és a gazdasági versenyképesség javításától. A romák csoportjára azonban külön figyelmet kell fordítani, hiszen a tapasztalatok azt mutatják, hogy a szegények között is ők a legszegényebbek.

A 2001-ben végzett népszámlálás adatai szerint nemzetiségi hovatartozás alapján százkilencvenezer vallották magukat cigánynak. A reprezentatív cigányvizsgálatok eredményei alapján a kutatók 1971-ben háromszázhuszezer körülire, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének kutatói által 1993–1994-ben végzett vizsgálat ötszázazere becsülte (KERTESI – KÉZDI, 1999). Az általánosan elfogadott reprezentatív szociológiai felmérések szerint napjainkban a roma népesség száma hatszázötven-hétszázazere tehető. *Hablicsek László* kutatása szerint tíz év múlva a roma lakosság száma előreláthatóan nyolcszázazere körül alakul (HABLICSEK, 2007).

A kutatások eredményei azt mutatják, hogy a nem roma népesség csökkenő számával ellentétben a romák lélekszáma növekszik, és a népességen belüli arányuk rövidesen megközelíti a tíz százalékot. Ez a tendencia különösen a gyermekkorúaknál érzékelhető: a romák között a 0–14 éves évesek aránya 36,8, míg a nem roma népességen belül 15,4 százalék¹.

A cigányság területileg egyenetlenül helyezkedik el az országban. Többségük vidéken, falusias környezetben, többnyire szegregáltan, igen rossz körülmények között él.

¹ Lásd: Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia.

Az utóbbi évek szegregátumokra irányuló vizsgálatai eltérő képet mutatnak: ötszáz és több mint ezerhatszázhatvan közötti szegregátumról számolnak be. Ezek mintegy kétharmada települések szélén helyezkedik el. A telepek tizennégy százaléka településhatáron kívül található (átlagosan 3,8 km távolságra). Körülbelül huszonhatezer ember él ilyen helyeken (DOMOKOS, 2010).

A roma népesség iskolázottsága messze az átlag alatt van, és az egyes korosztályokat tekintve is jelentősen eltér a társadalom egészétől. Többségük aluliskolázott, érettségi, szakma hiányában munkanélküli; segélyekből és különféle juttatásokból tartja el magát és családját, s nagy részük mélyszegénységben, nyomorban él.

Már az 1907–1908-as tanévi statisztikából is kitűnik, hogy a tanköteles korú cigány gyermekeknek csak a tíz százaléka járt iskolába, és ők is többnyire rendszertelenül. Az 1900-as években cigányiskolák létesültek, például 1938-ban megkezdte működését a bicskei cigányiskola, 1941-ben Pankasz község állított fel külön iskolát a cigány tanulók számára. 1956-ban Kiskundorozsmán indult nyolc évfolyamos osztatlan, a törzsiskolától leválasztott (huszonöt évig működő) cigányiskola (AMBRUS, 2001).

Szerte az országban cigányiskolák szerveződtek, amelyek alapítását felgyorsította az MSZMP KB PB 1961. június 20-i határozata. Az egykori állampárt célul tűzte ki ugyan a cigányok helyzetének javítását, de a választott megoldási mód elhibázott volt. Megindult ugyan a gyermekek tömeges beiskolázása, országsszerte cigányiskolákat, cigányosztályokat hoztak létre a cigány gyermekek oktatására, és e szegregált, elkülönített oktatási formából elméletileg volt átmenet a „normál” osztályokba, gyakorlatilag azonban ez nem működött. A szegregáció ugyanis nem egyszerűen külön iskolát, hanem jóval gyengébb színvonalú oktatást is jelent.

Jelentős visszahúzó erőnek számított gyakran a tanulási motiváció hiánya is a szülők, a gyerekek, de az oktatás egyéb szereplőinek részéről is. Az iskolák működéséhez a helyi tanácsok gyakran nem nyújtottak anyagi támogatást. A telepek nagy távolságra voltak az iskolától, az utak rossz minősége, a gyermekek gyenge egészségi állapota, hiányos szókincse és beszédképessége, a tanulmányok alól történő indokolatlan felmentés, illetve a kisegítő iskolákba, osztályokba utalás, mind hozzájárult a cigányság tömeges, általánosnak mondható aluliskolázottságához.

A hetvenes évekre mégis javulást sikerült elérni. A cigány gyermekek tizenöt százaléka eljutott a negyedik osztályig, és e diákok negyven százaléka hatodik osztályba is lépett. Az 1985–86-os tanévben már 43,7 százalékuuk el-

végezte a nyolc osztályt. (Ezzel szemben a nem cigány gyermekek 89 százaléka.)

A nyolcvanas években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az alacsony iskolázottság, a nagyfokú iskolai lemorzsolódás összefügg az elkülönített oktatással.

A kilencvenes évek elejére a nyolc osztályt elvégzők aránya negyvenötven, míg a többségi társadalomban szinte száz százalék, azaz az általános iskolai arányok javulása ellenére tovább szélesedik a távolság a többség és a kisebbség között (FORRAY – HEGEDŰS, 2003).

A kilencvenes évekre a többségi társadalomban a középfokú oktatásban való részvétel szinte általános, a cigányság esetében még a nyolc osztály elvégzése is csak kívánalom volt.

A legdrámaibb különbséget a középiskolai és felsőfokú továbbtanulási arány mutatja a két csoport között.

A felsőoktatásban továbbtanuló cigány hallgatók aránya 1993-ban mindössze 0,22 százalék.

Míneközben tovább nőtt a szegregáció mértéke; 1991-ben a roma gyermekek 32, 2007-ben 61,5 százaléka tanult szegregált körülmények között.

A legújabb kutatási adatok szerint ma hazánkban

- legalább száznyolcvan cigány többségű általános iskola van;
- csaknem háromezer cigány többségű osztály;
- ezerkétszáz homogén cigány osztály (a nyolcvanas évek elején százötven volt);
- a cigány tanulók egyharmada szélsőségesen elkülönített körülmények között tanul (KERTESI – KÉZDI, 2006).

Ez oda vezetett, hogy bár mára a roma gyermekek nyolcvan százaléka elvégzi az általános iskolát, csupán húsz százalékuk megy középiskolába és kevesebb mint tíz százalékuk érettségizik (SZABÓNÉ, 2008).

A növekvő társadalmi feszültséget is tekintve, egyre sürgetőbb állami érdek a cigányság iskolázottsági mutatóinak jelentős javítása, amelynek feltételei:

- a szegregáció felszámolása,
- a minőségi oktatás megteremtése,
- a mélyszegénységből fakadó eltérő szociokulturális háttér kompenzálása korai, több éven keresztül tartó és rendszeres bölcsődei/óvodai neveléssel.

A törvényi szabályozás ellenére, ma még igen nagy a szegregált iskolák, osztályok aránya Magyarországon, társadalmi konszenzus még nem alakult ki,

az integráció-szegregáció kérdése gyakran pártpolitikai csatározások áldozatává válik, s az elmúlt évtized oktatáspolitikája – amely tömegesen vonta össze, szüntette meg a kisiskolákat, óvodákat országszerte – igen gyakran az elkülönített oktatást segíti elő, a meghirdetett integrált oktatással szemben.

A kérdéskör – bevallottan kriminológiai oldalról való – megközelítésére *Korinek László* tett kísérletet. Véleménye szerint az eredményes szociális interakció – a cigány gyermekek esetében nélkülözhetetlen óvodáztatás – ma már köztudottan a sikeres iskolai életút alapja. Az óvodaprogram lényege az lenne, hogy más kommunikációs csatornákat nyissanak, mint eddig. Olyan speciális óvónőképzőket kellene felállítani, amelyekben sajátos felzárkóztató, a deficiteket játékosan leoldozó módszereket tanítanának. Az innen kikerülő roma származású óvónők azután jól megfizetve (pótlékrendszer) az óvodákban valószínűleg hatékonyabban tudnák megoldani a roma gyermekek problémáit (*KORINEK, 2012*).

A magyarországi óvoda, illetve az óvodai férőhely-hiány azonban évente ötezer gyermek felvételi elutasításához vezet. S ezek nem elsősorban cigány gyermekek! Ők többnyire nem is jelentkeznek, hiszen a hazai cigányság legnagyobb része az ország azon régióiban, kistérségeiben él, ahol már nincsenek oktatási intézmények: Észak-Magyarország (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), Dél-Dunántúl (Somogy, Baranya) és Észak-Alföld (Szabolcs-Szatmár-Bereg).

A törvényi szabályozás és a férőhelyek megteremtése mellett nélkülözhetetlen a szemléletváltás a pedagógiai gyakorlatban. A pedagógus középszintű értékeket kér számon, ennek a roma kisgyermekek képtelenek megfelelni, nem érzik jól magukat a kényszerintézménynek megélt iskolában, kudarcuk miatt frusztráltak, így szívesebben választják az iskolakerülést. A hiányok helyett az értékekre kell építeni az oktatást, nevelést; vagyis az egyoldalú értékrend helyett a másik kultúra értékeinek felismerésére, a kultúrák kapcsolódására kell helyezni a hangsúlyt. Rendkívül fontos mindezek mellett a mentor- és ösztöndíjprogramok elindítása, az együttműködés a helyi cigány szervezetekkel és a szülőkkel.

A sikeres oktatás érdekében kívánatos lenne, hogy a leendő pedagógusok megismerjék a cigányság kultúráját, szokásait, a képzésük alatt kapcsolatba kerüljenek cigány gyermekekkel, családokkal. Sajnos, ma ez még igen kevés helyen szerepel a hazai pedagógusképzésben.

A szakirodalomban fájdalmasan hiányoznak a cigány népesség szociálantropológiai másságával foglalkozó kutatások. A legalább Mária Teréziáig visszavezethető állami beavatkozási kísérletek rendre kudarcot vallo-

tak. Tisztán elméletileg ennek két oka lehet: vagy rossz célokat tűztek ki, netán rossz eszközöket választottak hozzá, vagy a cigány népességben lehetnek olyan elemi meghatározottságú alapvonások, amelyek az évszázadok alatt nem vagy csak alig változtak. *Bencsik Gábor* arra tesz kísérletet, hogy négy alapvető tulajdonságot azonosítson (a földtől, a hatalomtól, a felhalmozástól való idegenkedés, továbbá a hasonulás és különbözős) (BENCSIK, 2012). Minden bizonnyal vitatható ez a fajta kategorizálás, annyiban azonban üdvözlendő, hogy történeti – szociálintropológiai – megközelítéssel nyúl a problémakörhöz.

Az európai romastratégia

A szegénység, a társadalmi kohézió ügye – a gazdasági fejlődéssel szoros összefüggésben – az Európai Unió politikáiban is egyre hangsúlyosabb szerepet kap. Az unió 2020-ig megfogalmazott stratégiájában az öt fő cél egyikeként tekint a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelemre.

Az elmúlt évek társadalmi trendjei és problémái arra is ráirányították az EU vezetőinek a figyelmét, hogy a roma társadalom szerte Európában sokszoros hátrányokkal és kirekesztettséggel küszködik, ami nemcsak morálisan elfogadhatatlan, de gazdasági szempontból is rendkívül hátrányos.

Becslések szerint az EU-tagállamokban mintegy nyolcmillió, egész Európában tíz-tizenkétfélmillió roma él, nagy részük szegénységben, és nincs integrálódva az elsődleges munkaerőpiacra. Társadalmi, demográfiai mutatóik tekintetében is jelentősen különböznek a többségi társadalomtól.

Nemzeti társadalmi felzárkózási stratégia

A problémakör mélyreható vizsgálatát és a kormányzati szándék irányainak meghatározását a Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia tartalmazza. A stratégia célja tízéves időtávlatban meghatározni a szegénységben élők, köztük a romák társadalmi és munkaerő-piaci integrációjának középtávú feladatait, céljait és a szükséges beavatkozási irányokat². A társadalmi felzárkó-

² A stratégia integrálja a „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia [47/2007. (V. 31.) OGY határozat], a Roma Integráció Évtizede Program (RIÉP) Stratégiai Terve [68/2007. (VI. 28.) OGY határozat] megközelítését és céljait.

zást célzó komplex tervek végrehajtását az 1430/2011. (XII. 13.) kormányhatározat (a továbbiakban: kormányhatározat) részletezi.

A stratégia hat beavatkozási területet nevesít, amelyek összhangban vannak az uniós keretrendszer céljaival:

- gyermekjólét,
- oktatás-képzés,
- foglalkoztatás,
- egészségügy,
- lakhatás,
- bevonás, szemléletformálás, diszkrimináció elleni küzdelem.

A stratégia minden olyan fontos részterületre kitér, amelyben a mélyszegénységben élő, valamint a közöttük is túlnyomó többségében roma emberek számára elengedhetetlen intézkedések szükségesek.

A cigány népszerűség foglalkoztatási rátája egyes kutatások szerint alig éri el a húsz százalékot. A roma nők tízszázalékos foglalkoztatási aránya pedig különösen aggasztó (BERNÁT – PÁTHY-DENCŐ, 2009).

A közös felelősség hangsúlyozása okán meg kell említeni, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű népszerűség, köztük a romák nemcsak a bűnelkövetői kör kibocsátói, hanem – társadalmi helyzetüknél fogva – a legveszélyeztetettebb áldozati csoport is. Ebben a csoportban a bűnismétlés és többszörös visszaesés mellett jellemző a sorozatos és halmozott áldozattá válás. (Már a hetvenes években is jellemző volt, hogy ezek nagy része személyi tulajdon elleni, valamint a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett mezei lopás. A testi épség, vagy a szemérem elleni bűncselekmények elsősorban a cigányok ellen irányultak. TAMÁS – RÉVÉSZ, 1977, 15. o.) Mindkét szempont figyelembevételével elmondható, hogy a hátrányos helyzetű csoportokkal kapcsolatos félelmek és aggodalmak – bűnözéstől való félelem, morális pánik – súlyosan rombolják a jogállamba vetett közbizalmat.

A társadalompolitika integrált részeként megvalósuló bűnmegelőzés alapvető működési feltételeinek megteremtése és folyamatos biztosítása elsősorban állami, illetve kormányzati feladat. A legfontosabb cél, hogy mérsékelni kell a bűncselekményeket előidéző okokat: tisztában kell lenni azzal a ténnyel, hogy a társadalmi leszakadás, a perifériára sodródás meghatározó részben a szegénységgel összefüggő körülményekből fakad. A jelen helyzet azt mutatja, hogy súlyosbodtak és tragikussá váltak a romákkal kapcsolatos, az egész magyar társadalmat megrázó és foglalkoztató konfliktusok. A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági viszonyok következtében az ország keleti régió-

ja egyfajta bűnkibocsátó területté vált; ebben az országgrészben az országos átlagnál több a gyermek- és fiatalkorú bűnelkövető is.

Ez az összetett jelenség felhívja a figyelmet a területi hátrányokból fakadó leszakadásra. A nyomor, a kilátástalanság miatt körükben gyakoribb a közeposztály által megfogalmazott célok és eszközök elutasítása, ezáltal sem a termelésben, sem a társadalmi értékteremtésben nem tudnak részt venni. A szegény szubkultúra sajátos érték- és célrendszerét követik, amit a körükben gyakrabban előforduló kisebb – sokszor csupán a tehetetlenségből fakadó – vagyon elleni és egyéb bűncselekmények miatt a közvélemény összeköt a bűnözői szubkultúrával.

Az etnikai hovatartozás (nagyon helyesen) szenzitív személyes adatnak minősül. Ennek kívülálló által történő minősítése jogsértés. Alapvetően ez az oka annak a meddő vitának, hogy mekkora a cigány népesség bűnözésen belüli részaránya. A politikai pártok irányultságuktól függően beszélnek „cigánybűnözésről”, vagy a cigányok bűnözési aktivitását, erősen leegyszerűsítve, csak a többségi társadalom vitathatatlanul meglévő előítéletességére vezetik vissza. Az egzakt statisztikai számbavétel a jelenlegi szabályok mellett csak önkéntes minősítéssel, magyarul önbevallással képzelhető el jogszerűen. Egyetlen ilyen kísérletet ismerünk, *Solt Ágnes* és munkatársai 2010–2011-ben a tőköli Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében reprezentatív adatgyűjtést folytattak, ennek során rákérdeztek a válaszadók etnikai hovatartozására. Ebből tudjuk, hogy az ottani fogvatartottak 73,8 százaléka vallotta magát cigány származásúnak (SOLT, 2012).

Roma fiatalok elhelyezkedése a rendőrségnél

A kormányhatározat mellékletének VI. fejezet 8. pontja alapján a roma fiatalok elhelyezkedését elő kell segíteni a rendvédelmi szervek és a honvédség állományában. Mentorprogramokkal, ösztöndíjakkal kell támogatni a roma fiatalokat a szükséges végzettség megszerzésében és a munkahelyi beilleszkedésben.

A rendőrség által biztosított támogatási rendszer kiépítését, annak jelenlegi formáját érvényes pályázat benyújtásához kötik, amelynek kiírási és elbírálatási eljárását az 1/2010. (OT. 1) ORFK utasítás határozza meg, amelyet legutóbb a 6/2011. (V. 23.) ORFK utasítással módosítottak. A cél a fiatalok tanulmányai eredményes befejezésének elősegítése mellett a rendőrségi utánpótlási bázis szélesítése.

A pályázatban a középfokú oktatási intézmények első, második és harmadik osztályában tanuló fiatalok vehetnek részt.

A rendőrség állományába kerüléshez elengedhetetlen feltételeket (magyar állampolgárság, magyarországi lakóhely, büntetlen előélet) követelményként határozzák meg a jelentkezők részére. Emellett szigorú megkötések vonatkoznak a tanulmányi eredményükre is.

A támogatást kérelmezőnek vállalnia kell a hivatásos szolgálati jogviszony létesítését, valamint az ezt megelőző tanulmányi kötelezettségek teljesítését, vagyis az érettségi vizsga letételét, valamint a jelentkezést a rendészeti szak-középfiskolába vagy a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Karára.

A pályázatot a területileg illetékes rendőr-főkapitányság bírálja el oly módon, hogy erre a célra bizottságot állítanak fel, amely ellenőrzi a pályázat feltételeinek való megfelelést, személyes elbeszélgetést folytat, és szakemberek bevonásával alkalmassági vizsgálatokat végez.

Azokkal, akik érvényes, hiánytalan pályázatot nyújtottak be, az alkalmassági vizsgálatokon megfelelték és a személyes elbeszélgetésen sem merül fel más kizárásra okot adó körülmény, a főkapitányság támogatási szerződést köt.

Tény, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint a 2003-as esztendőől 2010 végéig alig nyolcvanán kötöttek szerződést, és alig haladja meg a tízet azoknak a száma, akik közülük a rendőrség állományába kerültek.

A támogatási forma nem ismert általánosan, a jelentkezők szinte mindannyian véletlenszerűen értesültek a tartalmáról. Ebből adódóan a program által nyújtott lehetőséggel főként a társadalomba integrálódott kisebbségi családok éltek.

Ehhez kapcsolódóan szemléletes adat, hogy a mintegy 45 ezres rendőrségen belül – óvatos becslések szerint – nyolcszáz-an-kilencszáz-an cigány származásúak, azaz körülbelül két százalék (SZENDREI, 2010).

A népelességen és a rendvédelmi állományon belüli reprezentáltság eltérése arra kell hogy készítse a döntéshozókat, hogy átgondolják, milyen intézményekkel és eszközrendszerrel lehetne növelni a roma fiatalok rendvédelmi pályára irányításának hatékonyságát.

A javaslatok között szerepel, hogy előkészítő tanfolyamokat kellene indítani érettségizett, de a munka világában elhelyezkedni nem tudó roma származású fiataloknak. Alternatívaként felvetődött rendészeti kadétiskola létrehozása is, ahol ötéves képzés keretén belül az általános tantárgyak mellett rendészeti ismereteket is tanítanának, folyamatosan megismertetve a rendőri

szakmát szabályozó jogi előírásokat, majd a tanulmányok befejezése után hivatásos állományba vételre is sor kerülne (Uo.).

Ezt támasztja alá az a vélemény is, amely szerint „ha lennének cigány rendőrök, akik tisztában vannak a roma törvényekkel, szokásokkal, tudnák például [...], hogy miként lehet a gyanúsítottal is szót érteni – kommandósok bevonása nélkül” (ROMANO RÁCZ, 2006, 101. o.). A konfliktuskezelésben jártas szakember szerint is csak a lokális közösségekben alakítható ki a személyes viszonyoknak olyan hálózata, amely képes az előítéleteket olyan szintre csökkenteni, amely lehetővé teszi a felek számára a kölcsönösen elfogadható kommunikációs szint kialakítását (GESKÓ, 2000, 24. o.).

Összegzés

Különböző állami beavatkozásokkal – oktatás, közegészségügy, munkahelyteremtés, szociális juttatások optimalizálása – javíthatjuk annak a szegény rétegnek az életesélyeit, amelybe a leszakadó cigányok többsége tartozik. Ha kevésbé nyomasztó a szegénység, kevesebb lesz a társadalmi feszültség is.

Meg kell értenünk, hogy a cigányságot – saját identitásának megőrzése, sőt megerősítése mellett – át kell segítenünk egy mára érvényét veszített, a hátrányokat újratermelő struktúrából egy másikba, a többségi társadalom struktúrájába.

Az integráció önmagában semmit sem old meg. Ha jó a közösség és jó a pedagógus, az etnikai kevertség valóban sokat segíthet, ha viszont elmergesedtek a viszonyok, és a pedagógus nem alkalmas a konfliktusok kezelésére, akkor éppen a szembenállást erősítheti.

IRODALOM

- AMBRUS Péter (2001): Cigányság és iskola. In: Andor Mihály (szerk.): Romák és oktatás. Iskolakultúra, Pécs
- BARI Károly (2009): A cigányokról. Cigány Ház, Budapest
- BENCsik Gábor (2012): A negációk népe. *Polgári Szemle*, 1–2. szám
- BERNÁT Anikó – PÁTHY-DENCsÓ Blanka (2009): A roma nők helyzete kelet-európai összehasonlításban az ezredforduló után. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Társi–Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 165–176. o.

- DOMOKOS Veronika (2010): Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével. Ecotrend Bt., Budapest
- FORRAY R. Katalin – HEGEDŰS T. András (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- GESKÓ Sándor (2000): Rendőrök és romák: konfliktusok vagy párbeszéd. Mediátor Tanácsadó Iroda, Budapest
- HABLICSEK László (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 1. szám
- HAVAS Gábor – LISKÓ Ilona (2006): Iskolától a szakmáig. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor (1999): A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. MTA, Budapest
- KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor (2006): A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségizéshez. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, BWP 2006/6.
- KORINEK László (2012): Elképzelések egy jövőbeli romastratégiához. Kézirat
- ROMANO RÁCZ Sándor (2006): Cigány sor. Osiris Kiadó, Budapest
- SOLT Ágnes (2012): A fogvatartotti szubkultúra és a totális intézmény belső rendje. *Belügyi Szemle*, 7–8. szám
- SZABÓNÉ KÁRMÁN Judit (2008): A roma/cigány népesség helyzete. In: Kopp Mária (szerk.): Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 415–427. o.
- SZENDREI János (2010): Roma fiatalok rendőri pályára orientálása. http://www.romapolice.hu/2010_hirek/romafiatalok.pdf
- SZUHAY Péter (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma Kiadó, Budapest
- TAMÁS Ervin – RÉVÉSZ Tamás (1977): Búcsú a cigányteleptől. Kossuth Könyvkiadó, Budapest